

УДК 37.013

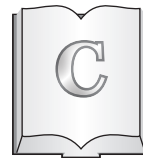
ФЕНОМЕН «ОСВІТИ» У ПЕДАГОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ НА МЕЖІ СТОЛІТЬ

Геннадій МОСКАЛИК

кандидат філософських наук,
здобувач Національного педагогічного
університету імені М. П. Драгоманова

© Москалик Г., 2013

Ключові слова: освіта, інноваційна педагогічна діяльність, педагогічна творчість.

Соціальний прогрес виявився можливим тому, що кожне нове покоління людей опанувало виробничий, соціальний і духовний досвід своїх попередників, розвивало й передавало його нащадкам. Чим складнішим ставало виробництво, чим більше накопичувалося знань, тим потрібнішою була спеціально організована освіта як цілеспрямована передача підростаючому поколінню досвіду людства.

У статті розглядається як необхідна складова соціалізації освіта на межі століть, яка має підготувати сучасну людину до життя в нових умовах шляхом інноваційної педагогічної діяльності. Педагогічний дискурс одночасно розгортається і в традиційних навчальних закладах, і в закладах нового типу. З огляду на це, у ньому наявні різні тлумачення змісту освіти, сутнісні риси якої розкриваються через її формувальну або розвивальну природу. Тому в сучасному педагогічному дискурсі значна увага приділяється визначенню змістовних аспектів освіти.

Освіта – це формування певного образу (ідеальна форма відображення об'єктивної дійсності) людини, її особи. Для того щоб зрозуміти, що таке освіта, потрібно досліджувати категоріальне значення цього поняття. Потрібно виявити зміст, сенс, призначення поняття через співвідношення його з релевантними поняттями (наприклад, соціалізація). «Людина, як громадська істота, – пише А. В. Брушлінський, – це вища системна цілісність усіх її складних і суперечливих властивостей, зонайперше психологічних процесів, станів і рис, її свідомості і несвідомого» [1, с. 6]. Але практика доводить, що відразу вона не стає громадською істотою. Кожен проходить соціалізацію. Це процес входження в суспільство, який може тривати усе життя, процес освоєння індивідом норм і ролей, прийня-

тих в цьому суспільстві за допомогою власної і чужої активності. Цей процес відбувається як стихійно, так і свідомо, цілеспрямовано. Освіта – це необхідна складова соціалізації, оскільки без цього інституту взагалі немає ефективної соціалізації. Освіта стосовно кожної окремої людини – це свідомо спрямовуваний процес освоєння цінностей культури, передачі досвіду, оволодіння і перетворення дійсності. Можна сказати, що освіта – це творіння образу людини в індивідові, який потрібний конкретному суспільству, формування його особи, деяких суспільно значимих і індивідуальних якостей. Зрозуміло, що освіта припускає наявність деякої мети, відповідно до якої вибудовується увесь відповідний процес.

Процес освіти готує людину до життя в цьому суспільстві і позбавляє її від необхідності заново пройти усі етапи громадського розвитку. Отже, під освітою прийнято розуміти процес і результат оволодіння людиною певною системою знань, умінь і навичок, а також способів мислення, які є необхідними для повноцінного включення в соціальне і культурне життя суспільства і виконання певних професійних функцій. Освіта – процес і результат засвоєння певної системи знань і забезпечення на цій основі відповідного рівня розвитку особистості. Освіту здобувають в основному в процесі навчання і виховання в навчальних закладах під керівництвом педагогів.

Функції освіти: передача досвіду, закріплення досвіду людей, тиражування досвіду; адаптування людини до конкретної обстановки.

Освіта включає виховання і навчання. Через виховання та навчання людина освоює конкретні норми і ролі, які їй належить виконувати в суспільстві. Вони створюють цілком конкретного індивіда для певного соціального середовища, для певних соціальних стосунків, з конкретними властивостями поведінки, досвіду, знання, світогляду тощо. Все це стає можливим через розвиток освіти, який відбувається за допомогою інноваційної педагогічної діяльності.

Інноваційна діяльність, будучи складним і багатоплановим феноменом, охоплює процес взаємодії індивідів, який є спрямованим на розвиток, перетворення об'єкта, на переведення його в якісно новий стан; системну діяльність щодо створення, освоєння та застосування нових засобів; особливий вид творчої діяльності, що об'єднує різноманітні операції і дії, спрямовані на здобуття нових знань, технологій, систем.

Головним результатом інноваційної діяльності є педагогічний дискурс. Продуктами інноваційної педагогічної діяльності є нововведення, що позитивно змінюють систему освіти, визначають її розвиток і характеризуються як нові чи вдосконалені. Педагогічна діяльність завжди орієнтується на певний зміст, тобто на знання, які слід здобути у процесі навчання, та на якості особистості, які необхідно виховати. Залежно від того, які цінності домінують при цьому, педагогічна діяльність в освітніх перетвореннях може мати формувальний (традиційний) або розвивальний (гуманістичний) характер.

Аналіз педагогічної літератури свідчить, що цільові, змістові та процесуальні особливості педагогічного дискурсу як інноваційної освітньої технології моделюються, передусім, на основі гуманістичних педагогічних ідей і технологій, вони спрямовані на актуалізацію освітніх потреб особистості.

Отже, педагогічний дискурс як інноваційна педагогічна діяльність може здійснюватися як у традиційних навчальних закладах (дошкільних установах, школах), так і в закладах нового типу. У традиційних та інноваційних закладах упровадження новітніх технологій здебільшого здійснюється емпіричним шляхом, тобто шляхом проб і помилок. Р. Бужикова зазначає, що «у закладах нового типу інноваційна діяльність виконує стабілізаційну (закріплення і збереження створеного раніше) і пошукову (спрямовану на зміну стану системи) функції, які відображають різні і взаємопов'язані рівні педагогічної діяльності у процесі її саморозвитку – репродук-

тивний (відтворювальний) і продуктивний (творчий)» [2, с. 87]. Репродуктивна діяльність заснована на відтворенні традиційних схем дій, спрямована на одержання заданого результату відомими засобами. Продуктивна діяльність пов'язана з формулюванням нових цілей і досягненням їх за допомогою нових засобів.

Отже, особливістю педагогічного дискурсу є те, що він може бути віднесеним до продуктивної діяльності, оскільки серед його обов'язкових компонентів особливу роль відіграє творчість. Надбання світової і вітчизняної педагогіки, сучасні науково-педагогічні дослідження та практичний досвід багатьох поколінь педагогів переконують у необхідності творчого елемента в педагогічному дискурсі. Специфіка педагогічної творчості полягає в тому, що її об'єктом і результатом є творення особистості, а не образу, як у мистецтві, чи механізму, конструкції – як у техніці. Педагогічний процес розглядають як спільну творчість (співтворчість) педагога й вихованця в ситуації педагогічної взаємодії, у процесі якої відбувається педагогічне перетворення людини. Певною мірою цьому сприятиме ефективний організаційний вплив, тобто цілеспрямоване використання різноманітних форм залучення педагога до інноваційної діяльності. До них належать: організація постійно діючого наукового семінару з найактуальніших проблем, над якими працюють педагоги навчального закладу; стажування педагогів при науково-дослідних інститутах і вищих навчальних закладах; педагогічні ради, «круглі столи», дискусії; ділові, евристичні ігри з генерування нових педагогічних ідей; творча діяльність педагогів у методичних об'єднаннях; участь у науково-практичних конференціях; узагальнення власного досвіду і досвіду своїх колег; заняття на спеціальних курсах підвищення кваліфікації; самостійна дослідницька, творча робота; участь у колективній експериментально-дослідницькій роботі в межах спільної проблеми, над якою працюють педагоги навчального закладу. Такі прояви наукової діяльності та пе-

дагогічного дискурсу, як різновиду спеціально клішованого спілкування, яке є обумовленим соціальними функціями партнерів і регламентованим як за формою, так і за змістом, сприяють появі різних визначень та підходів до поняття та змісту освіти. Тому й не дивно, що «поняття освіти, як зазначає І. А. Вальдман, є досить складним та багатоаспектним» [3, с. 78]. У найзагальнішому визначенні освіта – це процес і результат засвоєння людиною систематичних знань, умінь і навичок, розвиток розуму та почуттів, формування світогляду та пізнавальних інтересів. Освіченою людиною можна назвати того, хто володіє загальними ідеями, принципами і методами, що визначають загальний підхід до розгляду різноманітних фактів і явищ; хто володіє високим рівнем розвинутих здібностей, умінням застосовувати набуті знання до якомога більшої кількості часткових випадків; хто одержав багато знань і, крім того, може швидко й правильно застосовувати їх у конкретному випадку; у кого поняття і почуття отримали благородне і піднесене спрямування. Отже, поняття освіти передбачає не лише знання, уміння й навички як результат навчання, але й уміння критично мислити, творити, оцінювати з моральних позицій усе навколишнє.

Освіта – це суспільно організований і нормований процес (і його результат) постійної передачі попередніми поколіннями наступним соціально значущого досвіду, який в онтогенетичному плані становлення особистості є її генетичною програмою і соціалізацією. У чому ж суть змісту освіти?

У сучасній вітчизняній педагогічній науці існують різні концепції змісту освіти, корені яких варто шукати в минулому – в теорії формальної і теорії матеріальної освіти. Кожна з них пов'язана з певним трактуванням місця і функції людини в світі і суспільстві. Диктатура, авторитаризм, з одного боку, і демократія та гуманізм – з іншого, по-різному підходять до розуміння цих функцій: людина – мета чи засіб, суспільство для неї чи вона для суспільства?

Навіть тимчасова поступка, теоретична чи практична, на користь концепції людини як засобу (авторитаризм), а не мети суспільного розвитку, не абсолютної цінності, неминуче суперечить гуманізму.

Вияв авторитаризму у визначенні змісту освіти надзвичайно різноманітний. Розглянемо деякі існуючі і найбільш поширені концепції змісту освіти з точки зору відповідності їх завданням формування творчої, самостійно мислячої людини демократичного суспільства.

Одна з концепцій змісту освіти трактує його як *адаптовані основи наук*, що вивчаються в школі або ВНЗ, залишаючи поза увагою такі якості особистості, як здібність до творчості, уміння реалізувати свободу вибору, справедливе ставлення до людей. Цей підхід спрямований на пристосування студентів до науки та виробництва, але не до повноцінного самостійного життя в демократичному суспільстві. Фактично людина тут є чинником виробництва.

Інша концепція розглядає зміст освіти як сукупність знань, умінь і навичок, які повинні засвоїти учні або студенти. «Під змістом освіти, за словами К. Коліна, слід розуміти ту систему наукових знань, практичних умінь і навичок, а також світоглядних і морально-естетичних ідей, які необхідно засвоїти учням у процесі навчання» [4, с. 21]. Це означення цілком узгоджується з конформістськими позиціями, оскільки не розкриває характеру цих знань і умінь і не ґрунтується на аналізі всього складу культури людини. Передбачається, що оволодіння знаннями та уміннями дозволить людині адекватно функціонувати в середині існуючої суспільної структури.

У сучасних умовах розвитку середньої та вищої освіти всього цього недостатньо. Вирішення завдань, пов'язаних з функціонуванням окремих сфер життя суспільства, вимагає від учнів та студентів не лише оволодіння певним навчальним змістом, але й розвиток у них таких якостей, як сила волі, відповідальність за свої дії, за долю суспільства і країни, за охорону навколишнього середовища, непримиренність до про-

яву несправедливості й бездушності, недостатньої уваги до технічного та суспільного прогресу і т. п. Розвиток у вихованців саме таких якостей, формування в них ціннісно значимих запитів і прагнень, залучення їх до самоосвіти є важливою сферою суспільного життя, будучи одночасно умовами функціонування інших його сфер. У найбільшій мірі відповідає цим засадом гуманістичного мислення концепція змісту освіти як педагогічно адаптованого соціального досвіду у всій його структурній повноті. Крім «готових» знань і досвіду здійснення способів діяльності, ця концепція передбачає *також досвід творчої діяльності і досвід емоційно-ціннісних відношень*.

Отже, освіта – процес розвитку і саморозвитку людини, що залежить від оволодіння соціально вагомим досвідом людства, який втілений у знаннях, уміннях, творчій діяльності та емоційно-ціннісному ставленні до світу.

Освіта є необхідною умовою збереження і розвитку матеріальної та духовної культури людства.

Зміст поняття «освіта» на основі аналізу людської культури, переконує І.Я. Лернер, можна розглядати як «сукупність: 1) системи знань (про природу, суспільство, техніку, людину, космос), що розкриває картину світу; 2) досвіду здійснення відомих для людини способів діяльності; 3) досвіду творчої діяльності з вирішення нових проблем, що забезпечує розвиток здатності в людини подальшого розвитку культури, науки й суспільства» [5, с. 118]; 4) досвіду ціннісного ставлення до світу.

Знання, засвоєна інформація допомагають людині зорієнтуватися в навколишньому світі. Засвоєні способи діяльності, уміння забезпечують відтворення навколишнього світу. Досвід творчої діяльності припускає перенесення раніше засвоєних знань у нову ситуацію, самостійний аналіз проблеми, можливість альтернативи її вирішення, комбінування раніше засвоєних способів у новий тощо. Індивід, що не засвоїв досвіду творчої діяльності, не спроможний творчо перетворювати дійсність.

Енциклопедична освіченість людини зовсім не гарантує творчого потенціалу.

Академік С.У. Гончаренко під освітою розуміє «духовне обличчя людини, яке складається під впливом моральних і духовних цінностей, що є надбанням її культурного кола, а також процес формування людини» [6, с. 23].

Це ознаки загальновідомого психолого-педагогічного характеру. Вони, безперечно, стосуються і вищої професійної освіти, яка базується на концепції системно-діяльнісного підходу.

Термін «системно-діяльнісний підхід» поєднує два значення: «системний підхід» і «діяльнісний підхід». «Системний підхід» – термін збірний. Ним позначають методологічні напрями, запозичені з різних наук й об'єднані тенденцією вивчення своїх об'єктів як систем. В основі цього підходу – відмова від однобічних аналітичних, лінійно-причинних методів дослідження, а основний акцент зроблено на цілісності інтегрованих якостей об'єкта, їх походженні, тому увагу зосереджено на виявленні зв'язків і взаємин і в межах об'єктів, і з навколишнім середовищем.

Відповідно, найближчі до терміна – «система» – «структура» і «середовище». Якщо термін «система» окреслює цілісність об'єкта, то термін «структура» – його внутрішню дискретність, зібраність із частин, які перебувають у взаємозв'язках та певних взаєминах, завдяки чому й утворюють цілісність.

Згідно з діяльнісним підходом, зміст навчальних предметів і навчальних практик потрібно проектувати, спираючись на всебічне врахування майбутньої соціально-виробничої (професійної) діяльності випускника навчального закладу.

З позицій педагогічної психології діяльнісний підхід до навчального процесу полягає у виявленні особливостей пізнання надбань культури, накопичених людством, передавання студентові загальноісторичного досвіду, виробленого соціальною практикою: знань, навичок, здібностей, видів і засобів діяльності, а також психологіч-

ного розвитку студентів. Процес навчання відбувається у формі співдружності, спільної діяльності того, хто навчає, і студентів.

Цілі освітньої системи, як зазначає А. Г. Антип'єв, – «конкретний опис програми розвитку людини засобами освіти, опис системи знань, тих норм діяльності й відносин, які має опанувати той, хто навчається, по закінченні навчального закладу» [7, с. 50].

Неодноразово були спроби репрезентувати таку програму, як модель випускника школи чи вищого навчального закладу у вигляді професіограми фахівця конкретного навчального закладу. У сучасних умовах, вибираючи цілі, звісно, враховують соціальний запит держави й суспільства та мету окремої людини, яка бажає здобути освіту в певній освітній установі, її інтереси і схильності.

Результати досягнення цілей називають освітотворчістю, рівні якої характеризують і індивіда, і суспільство. Вони виявляються і в особливостях свідомості, і в характері поведінки. Відстежуючи результати освіти, отримуємо необхідний для її удосконалення «зворотний зв'язок». Зіставлення цілей з результатами освіти сприяє відповіді на запитання: чи необхідні та достатні наявні форми, методи і зміст освіти з позиції затрачених зусиль?

У контексті гуманістичної парадигми поняття «освіта» переживає суттєву трансформацію. Освіта є складовою виховання, але дещо вужчою категорією. Під нею розуміють усе те, що сприяє формуванню світогляду особистості, її професійних знань, навичок і вмінь. Сюди входить здобуття спеціально запланованої певної суми знань та їх систематизація. «Освіта – сукупність знань, умінь, навичок, поглядів і переконань, а також певний рівень розвитку пізнавальних сил та практичної підготовки, що досягаються в результаті цілеспрямованої навчально-виховної роботи» [2, с. 88].

Смисл і мета освіти – людина у постійному розвитку, її духовне становлення, гармонізація її відносин із собою та іншими людьми, зі світом. Система освіти створюється для людини, функціонує і розвива-

ється в її інтересах, слугує повноцінному розвитку особистості і в ідеалі її призначення – щастя людини.

«Гармонійно розвинена особистість має бути головною метою і змістом усієї системи освіти. Замість пріоритету держави в освітянському просторі на перше місце має бути поставлена людина... орієнтація на людину, фундаментальні цінності, рідше демократизація освіти – ось ті підвалини, на яких має базуватися освіта третього тисячоліття» [8, с. 56], – підкреслює В. Г. Кремень.

Відповідно, у теорії навчання поняття «освіта» має вживатися в трьох значеннях:

1) як процес інтелектуальної підготовки особистості учня до умов життя в суспільстві шляхом засвоєння систематизованих знань і формування на їх основі навичок, умінь і світогляду. «Під освітою розуміється процес входження людини в життя суспільства, в цілісний світ живої і «неживої» природи»;

2) як результат процесу навчання та рівень досягнення освіченості, сформованості навичок і вмінь. «...Кінцевий підсумок освіти – внутрішній стан людини на рівні потреби пізнавати нове, здобувати знання, виробляти матеріальні і духовні цінності і допомагати ближньому, бути добротворцем»;

3) як сукупність навчально-виховних настанов. У цьому аспекті, на думку І.Д. Бега, особливе значення має «категорія «ставлення» в контексті розвитку образу «Я» особистості» [9, с. 22]. Ця категорія є ключовою для формування й розвитку особистості учня в педагогічному процесі, оскільки за його допомогою розкривається становлення смислового зв'язку, єдність навчально-пізнавальної та професійної діяльності особистості учня, позитивна спрямованість його ціннісних орієнтацій. В особистісно орієнтованому навчанні важливу роль відіграють гуманні стосунки між його учасниками: «...Гуманне ставлення – це ставлення перехідне від взаємин за потребою до взаємин за сформованим гуманним мотивом», тому що «в центрі гуманного педагогічного процесу має бути не метод, не

спосіб, а сама дитина, її почуття, переживання і проблеми» [9, с. 23].

Протягом останніх десятиліть ХХ століття у світлі ідеї гуманізації освіти все більше утверджувався особистісно орієнтовний підхід до виявлення сутності освіти. Так, І. Лернер та М. Скаткін під змістом освіти розуміли «педагогічно адаптовану систему знань, умінь і навичок, досвіду творчої діяльності і емоційно-вольового ставлення, засвоєння якого покликане забезпечити формування всебічно розвиненої особистості, підготовленої до відтворення (збереження) і розвитку матеріальної і духовної культури суспільства» [5, с. 124]. Отже, в особистісно орієнтованому підході до визначення сутності змісту освіти абсолютною цінністю є не відчужені від особистості знання, а сама людина. Такий підхід забезпечує свободу вибору змісту освіти з метою задоволення освітніх, духовних, культурних і життєвих потреб особистості, гуманне ставлення до особистості, становлення її індивідуальності і можливості самореалізації в культурно-освітньому просторі.

Особистісно орієнтований зміст освіти спрямований на розвиток цілісної людини: її *природних особливостей* (здоров'я, здатності мислити, відчувати, діяти); *соціальних властивостей* (бути громадянином, сім'янином, трудівником) і *властивостей суб'єкта культури* (свободи, гуманності, духовності, творчості). При цьому розвиток і природних, і соціальних, і культурних чинників здійснюється в контексті змісту освіти, що має загальнолюдську, національну і релігійну цінність. Кожний із зазначених видів соціального досвіду є специфічним видом змісту освіти:

- знання про природу, суспільство, техніку, мислення і способи діяльності. Засвоєння цих знань забезпечує формування в свідомості школяра наукової картини світу, озброює його науковим методологічним підходом до пізнавальної і практичної діяльності;

- досвід здійснення відомих способів діяльності, які разом із знаннями перетворюються в уміння і навички особистос-

ті, що засвоїла цей досвід. Система загальних інтелектуальних та практичних навичок і вмінь, що складає зміст цього досвіду, є основою сукупності конкретних видів діяльності і забезпечує здатність підростаючого покоління до збереження соціальної культури народу;

- досвід творчої, пошукової діяльності, спрямованої на вирішення нових проблем, що виникають перед суспільством. Він потребує самостійного перетворення раніше засвоєних знань і умінь у нових ситуаціях, формування нових способів діяльності на основі вже відомих. Цей вид соціального досвіду забезпечує розвиток здібностей у молодого покоління до подальшого розвитку культури. Звичайно, самостійність та ініціативність, як показники сформованості у людини умінь творчо працювати, формуються у кожній дитини індивідуально, але програмувати їх треба вже в змісті освіти;

- досвід ціннісного ставлення до об'єктів чи засобів діяльності людини, її ставлення

до навколишнього світу, до інших людей. Цей елемент змісту освіти полягає не в знаннях і в уміннях, хоча й передбачає їх. Норми ставлення до світу, до самого себе і до інших людей передбачають не лише знання світоглядних ідей, але й переконаність у їх істинності, позитивне ставлення до них. Це ставлення виявляється в поведінці людини, у діяльності практичного та інтелектуального характеру, це сплав знань, переконань і практичних дій. Засвоєння учнем зазначених елементів соціального досвіду спрямоване на трансформацію його в особистий досвід, на перенесення соціального в індивідуальне на основі певним чином організованої діяльності учнів.

Таким чином, зміст загальної освіти, з одного боку, є важливою умовою навчально-пізнавальної діяльності учнів, оскільки він відображає поточні й перспективні потреби суспільства, з іншого – інструментарієм конструювання і здійснення учнями цієї діяльності і тим самим є змістом особистісних потреб індивіда в навчанні.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Брушлинский А. В.** Субъект: Мышление, учение, воображение / А. В. Брушлинский. – М. : Воронеж, 1996. – 392 с.
2. **Бужикова Р.** Нові пріоритети розвитку сучасної освіти / Р. Бужикова // Вища освіта України. – 2006. – № 3. – С. 83–89.
3. **Вальдман И. А.** Ключевые аспекты качества образования: уроки международного опыта / И. А. Вальдман // Оценка качества образования. – 2009. – № 2. – С. 76–79.
4. **Колін К.** Інформатизація образования: новые приоритеты / К. Колін // Alma mater. Вестник высшей школы. – 2001. – № 2. – С. 16–23.
5. **Лернер И. Я.** Логика развития дидактики в истории воспитания: [От средневековья до нач. 20 века] / И. Я. Лернер // Труды кафедры педагогики, истории образования и педагогической антропологии. – М. : Узд-во УРАО, 2002. – Вып. 17. – С. 100–130.
6. **Гончаренко С. У.** Дидактична концепція змісту освіти / С. У. Гончаренко // Сучасні технології та інноваційні методики в підготовці фахівців. – К. : Вид. дім «Шкільний світ», 2002. – С. 22–30.
7. **Антипов А. Г.** Гуманізація и гуманитаризация образования / А. Г. Антипов // Вестн. высш. шк. – 2010. – № 10. – С. 49–52.
8. **Кремень В. Г.** Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / В. Г. Кремень. – К. : Грамота, 2005. – 448 с.
9. **Бех І. Д.** Принципи сучасної освіти [Текст] / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 2005. – № 4. – С. 5–27.

CITED LITERATURE

1. **Brushlinskij A.** The person: Thinking, teaching, imagination / A. Brushlinskij. – M. : Voronezh, 1996. – 392 p.
2. **Buzhykova R.** News priorities of development of modern education / R. Buzhykova // Higher education of Ukraine. – 2006. – № 3. – P. 83–89.
3. **Valdman I.** Education quality key aspects: lessons from international experience / I. Valdman // Estimation of education quality. – 2009. – № 2. – P. 76–79.
4. **Kolin K.** Informatization of education: new priorities / K. Kolin // Alma mater. Higher school bulletin. – 2001. – № 2. – P. 16–23.
5. **Lerner I.** Logic of didactics development in the history of education: [From middle ages to the XX century] / I. Lerner // Department of pedagogy, education history and pedagogical anthropology works. – Moscow: URAO publishing house, 2002. – Issue 17. – P. 100–130.
6. **Honcharenko S.** Education content didactic concept / S. Honcharenko // Modern technologies and innovative techniques in training of professionals. – Kyiv: «School world» publishing house, 2002. – P. 22–30.
7. **Antipjev A.** Humanization and humanitarism development of education / A. Antipjev // Alma mater. Higher school bulletin. – 2010. – № 10. – P. 49–52.
8. **Kremen V.** Science and education in Ukraine – innovative aspects. Strategy. Implementation. Results / V. Kremen. – Kyiv: Hramota, 2005. – 448 p.
9. **Bekh I.** Modern education principles [Text] / I. Bekh // Pedagogics and psychology. – 2005. – № 4. – P. 5–27.